

ARMENIAN CULTURAL AND LITERARY ELEMENTS IN ROMANIAN GEOGRAPHICAL SPACE

REPERES CULTURELS ET LITTÉRAIRES ARMÉNIENS DANS L'ESPACE ROUMAIN

REPERE CULTURALE ȘI LITERARE ARMENEȘTI ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC¹

Claudia DĂRĂBAN,

Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

Școala doctorală de „Relații Internaționale și Studii de Securitate”

E-mail: daraban.claudia@yahoo.com

Abstract

The following study aims to provide an insight in the analyze of cultural dimension and in the specialized literary output (about Armenian community) written by the representative personalities from the community and from outside of community. The close connection within the Armenian community from Diaspora was the main engine of cultural development and literary production represent a reflection of that identity. In historiography and in literature the attention to the Armenian community became higher in the interwar period when, after some political contexts that caused an influx of migrants to Romania, Armenian cultural life was revitalized and cultural production was enriched. The present study has two distinct research directions. The first direction is represented by historical contextualization of Armenian presence in Romanian area and the second one is focus on the presentation of cultural literary elements.

Résumé

Cette étude vise à fournir un aperçu de l'analyse de la dimension culturelle et de la production littéraire spécialisée des Arméniens. La relation étroite au sein de la communauté de la diaspora arménienne a été le principal moteur du développement culturel et la production littéraire en est le reflet. Dans l'historiographie et dans la littérature l'attention sur la communauté arménienne devient plus accentuée pendant la période entre-deux guerres, lorsque, suite à des contextes politiques qui ont provoqué un afflux de migrants en Roumanie, la vie culturelle arménienne atteint le sommet et la production culturelle littéraire devient plus riche. Cette étude est organisée sur deux directions de recherche distinctes. La première direction est la conceptualisation historique de la présence des Arméniens en Roumanie et la seconde vise la présentation des éléments à caractère culturel littéraire.

Rezumat

Studiul de față dorește să ofere o incursiune în analiza dimensiunii culturale și a outputului literar de specialitate (despre comunitatea armeană) scris de către exponenții acestei comunități și nu numai. Legătura strânsă din sânul comunității armene din diasporă a fost principalul motor al dezvoltării culturale, iar producția literară este o reflectare a acestei identități. În istoriografie și în literatură atenția asupra comunității armene devine una mai accentuată în perioada interbelică

¹ Această lucrare a fost posibilă prin sprijinul financiar oferit de Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, cofinanțat prin Fondul Social European, în cadrul proiectului POSDRU/159/1.5/S/132400, cu titlul „Tineri cercetători de succes – dezvoltare profesională în context interdisciplinar și internațional”.

când, în urma unor contexte politice care au cauzat un aflux de imigranți spre România, viața culturală armeană este revigorată și producția cultural literară devine una mai bogată. Studiul de față este împărțit pe 2 direcții de cercetare distincte. Prima direcție este reprezentată de contextualizarea istorică a prezenței armenilor în spațiul românesc, iar cea de a doua de prezentarea elementelor cu caracter cultural literar.

Key-words: *Armenian community, Transylvania, Romania, Armenian culture, Armenian literature*

Mots clés : *la communauté arménienne, la Transylvanie, la Roumanie, la culture arménienne, la littérature arménienne*

Cuvinte cheie: *comunitatea armeană, Transilvania, România, cultura armeană, literatura armeană*

Aspecte introductive

Orice încercare de reconstruire istorică a trecutului trebuie să țină cont de aportul pe care grupurile etnoculturale minoritare l-au adus la construcția și la dezvoltarea țării gazdă. Unul dintre aceste grupuri este format din armenii ce s-au stabilit pe actualul teritoriu al României, grup marcat de o conștiință proprie, dar și de o identitate comună cu populația majoritară. Prezența comunității armenice din spațiul românesc contemporan este atestată încă din secolele evului mediu când în urma unor evenimente socio-politice, această comunitate a migrat, s-a stabilit și s-a dezvoltat în localitățile din Țările Române și Transilvania. În aceste secole aportul armenilor la dezvoltarea socio-economică a comunităților unde s-au stabilit nu poate fi pus sub semnul întrebării. De la o participare parțială în orânduirea urbelor, până la construcția uneia din propriile resurse (ex. Gherla) comunitatea armeană a câștigat respectul celor din jur și s-a integrat în peisajul vieții cotidiene. Tocmai din aceste motive, comunitatea armeană nu trebuie uitată atunci când avem în calcul reconstrucția culturală și istorică a unei anumite perioade. Studiile istorice și nu numai privind moștenirea culturală și materială lăsată în urmă de minoritatea armeană sunt necesare pentru a genera o mai bună înțelegere a existenței comunităților etnice și a avea o mai bună contextualizare a fenomenelor culturale românești petrecute între cele două războaie mondiale.

Desigur acest proces de restituție culturală și literară a minorității armenice nu este unul nou, el a fost împărțit de intelectualii din deceniile și secolele trecute cu rezultate mai mult sau mai puțin cunoscute. Putem spune în mod cert că interesul față de acest grup etnic nu este unul de dată recentă, însă contextul global și cultural și evoluția față de conservarea valorilor cultural-identitare fac ca studiile de armenologie să reprezinte un bastion în fața valului de diluare cultural-identitar general observabil la nivelul societății contemporane.

Contextualizare istorică

Pentru o mai bună evidențiere a modului în care comunitatea armeană din spațiul românesc s-a dezvoltat și și-a adus contribuția la viața culturală și economică din țara gazdă, precum și pentru a vedea importanța unui studiu asupra culturii și a literaturii armenice este necesară o analiză la nivelul dimensiunii culturale și politice a perioadei interbelice.

Comunitatea armenică din România poate fi împărțită în două categorii, în funcție de perioada în care au venit și s-au stabilit în sânul comunităților autohtone din spațiul românesc. Împărțirea acestora în două categorii în funcție de perioada în care aceștia s-au așezat pe teritoriul amintit [NASTASĂ : 2008, 8-9] este mai mult un instrument de evidențiere a efectelor influxului de resurse intelectuale și de elite decât o comparație între cele două grupuri de armeni care creează comunitatea zilelor noastre.

În prima categorie se pot încadra armenii „vechi”, care au venit în secolele anterioare și care s-au stabilit în diverse regiuni ale spațiului românesc. Importanța acestui grup este mai mare decât pare la prima vedere, deoarece aceștia au reprezentat un magnet și au creat un spațiu de siguranță pentru cei persecutați în ani primului război mondial sau pentru cei care au devenit indezirabili noului regim politic din R.S.S. Armenia. Nu trebuie uitat faptul că pe parcursul istoriei, comunitățile armenie din spațiul românesc au devenit cunoscute în special datorită caracterului lor de comunitate compactă centrată pe dorința de a crea un cadru propice pentru evoluția lor sănătoasă din perspectiva educației, culturii și a meșteșugurilor specifice. Istoria lor de pe teritoriul României actuale începe încă de pe vremea evului mediu și a perioadei de consolidare a statelor medievale românești în Moldova și Țara Românească, respectiv a Principatului Transilvaniei. Amintim aici prima așezare consistentă a armenilor care au venit în mod relativ compact începând din veacul al XIV. Motivele emigrării au fost multiple, de la calamitățile naturale până la prăbușirea regatului (1045), la ocuparea capitalei Ani de către selgiucizi sau la persecuțiile religioase ce au urmat. Aceștia s-au așezat preponderent în Moldova unde s-au ocupat de comerț și meșteșugărie. Din această categorie o mică parte a pătruns și în Muntenia. Un alt val ce ține de aceeași categorie este cel sosit prin filiera Crimeea, Galiția, Polonia și Bucovina, principala cale de pătrundere a armenilor în țările românești. Dintre aceștia o mică parte s-a stabilit și în Transilvania. O migrație semnificativă înspre părțile Valahiei a avut loc începând cu secolul al XV-lea ca efect al căderii Constantinopolului și al instabilității politice din peninsula Crimeei. În Transilvania armenii încep să se contureze într-o comunitate compactă doar din cea de a doua jumătate a veacului al XVII-lea, odată ce evoluția politică și economică a principatului devine una favorabilă migrației, iar situația politică din Moldova este marcată de incertitudine și o degradare a cadrului economic [SELIAN 1999, 16-18].

Armenii „vechi” au trecut printr-un proces de aculturație. Aceștia treptat s-au românizat, iar cei din Transilvania s-au maghiarizat. Fenomenul de asimilare s-a manifestat profund: de la adoptarea limbii oficiale, până la schimbarea numelor de familie și participarea totală la ceea ce ținea de viață socială, politică, culturală și economică a societății majoritare [Lucian Nastasă : 2008, 12]. Acest fenomen nu este unul ieșit din comun deoarece structura societății medievale și moderne de multe ori necesită un astfel de sacrificiu; toleranța sau beneficiile oferite de statul gazdă erau mai mult decât necesare supraviețuirii comunității în noile zone geografice. Totuși putem să spunem că această aliniere la cultura gazdă nu a prejudiciat evoluția culturii armenie, ci mai mult le-a oferit un cadru de desfășurare mai amplu și beneficii care au permis o prosperare a armenilor și menținerea culturii armenie.

Cea de a doua categorie este cea a armenilor de dată recentă veniți în urma masacrelor ce au avut loc în Imperiul Otoman și ulterior în Turcia. Documentele din perioada comunistă vorbesc de un număr de aproximativ 20 000 de armeni veniți în urma evenimentelor violente din 1895, 1915-1916 și 1922. Nou veniții s-au stabilit cu precădere la București (cca. 12.000) și la Constanța (cca. 3.000) [ANR: Fondul 43, dos. 7/1948]. Aceste evenimente nefericite, cu implicații majore în istoria armenilor de pretutindeni, au lăsat urme vizibile și în spațiul românesc. Pe lângă faptul că au sporit numărul membrilor vechii comunități, au contribuit și la promovarea ori reluarea unui stil de viață bazat pe valorile tradiționale ale acestui important grup etno-cultural, având consecințe socio-culturale în regiunile menționate. În rândurile armenilor veniți după masacre se afla un număr relativ mare de emigranți politici și intelectuali (învățători, ziariști, scriitori, etc). În cursul anului 1921-1922 a emigrat în România și un grup restrâns de foști miniștri și deputați dașnakiști, care au ales calea exilului după 20 noiembrie 1920 când s-a instaurat regimul sovietic în Armenia [NASTASĂ : 2008, 15].

Pentru comunitatea din România această imigrare de dată recentă a conaționalilor a însemnat o revigorare a comunității, precum și o reînflorire a activității culturale. Un număr destul de însemnat de intelectuali precum: scriitorii Eduard Kolangian, Zareh Blbul (Baronian); scriitorii saritici Levon Șatrian și Harutin Khntian; publicistul Harutin Arslanian (Horion); medicul Aram Salbi; profesorul Hașhașian Aram și mulți alții și-au găsit căminul în spațiul românesc. Nu

întâmplător, în perioada interbelică comunitatea armeană din România cunoaște un avânt cultural datorat acestor noi veniți care s-au integrat în peisajul cultural românesc.

Elemente cu caracter cultural literar

Lucrările relevante din domeniu variază de la o perioadă istorică la alta, însă de multe ori ele sunt și rămân necunoscute publicului larg. Bineînțeles, perioada interbelică nu este cea dintâi perioadă în care apar studii referitoare la cultura armeană. Astfel de studii apar cu mult înaintea perioadei amintite. În cele ce urmează voi aminti câteva lucrări semnificative pentru subiectul tratat, precum și câteva periodice ce au avut ca scop păstrarea și promovarea culturii și a identității armene.

Astfel, în sec. XIX sunt publicate o serie de studii monografice referitoare la armenii din Transilvania realizate de Kristof Szongott, un profesor armean din Gherla dedicat muncii de conservare și promovare a patrimoniului spiritual-cultural armean. De-a lungul vieții sale, Szongott a publicat un ciclu monografic în 5 volume: *Monografia orașului liber regal Gherla* (apărută între 1893 și 1901 în 3 volume), *Genealogia familiilor armenesti din Ungaria* (1898) și *Etnografia armenilor din Ungaria* (1903). Ultimele două lucrări sunt relevante din perspectiva studierii dinamicii comunității armene din Transilvania și a evoluției genealogice a acestora pe parcursul istoriei. Lucrările lui Szongott oferă bogate repere asupra istoriei, și mai ales asupra complexității culturii armene, prin riguroase incursiuni în ceea ce privește etnografia, structurile sociale, asociațiile religioase, educația, religia, literatura, muzica, cutumele și multe alte aspecte, conținând numeroase ilustrații cu caracter documentar. Toate aceste dimensiuni ale vieții cotidiene denotă importanța armenilor în peisajul etno-cultural transilvănean. Totodată, profund preocupat de trecutul armenilor, Kristof Szongott este cel dintâi care a organizat la Gherla un muzeu armean (primul muzeu armean laic din diasporă, înființat în anul 1907), la fel cum tot lui i se datorează editarea unei reviste intitulată sugestiv „*Armenia*”, ce a apărut între anii 1887 și 1907, cu un conținut extrem de bogat de informații, documente, articole referitoare la istoria, cultura și literatura comunității. Printre cei ce au publicat în această revistă se numără: Merza Gyula, Barany Lukacs, Gopcsa Laszlo, Banyai Elemer, Wislocki Henrik, Patrubby Lukacs, Esztegar Laszlo și alți membrii proeminenți ai vieții intelectuale transilvănene.

La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea au apărut numeroase periodice publicate de armenii transilvăneni, dintre care amintim: *Szamosujvar [Gherla]*, revistă apărută între anii 1886-1898, sub redacția lui Fogolyan Tivadar; *Erzsébetváros és vidéke [Dumbrăveni și împrejurimile]*, periodic ce a apărut în perioada 1903-1905, avându-l ca redactor pe Martonffy Marton; *Szamosujvar Kozlony [Monitorul de Gherla]* a fost redactat în perioada 1903-1909 de Banyai Elemer și între anii 1913-1914 de către dr. Izsak Lajos; *Szamosújvár és vidéke [Gherla și împrejurimile]* a apărut între anii 1906 și 1907, avându-l ca redactor pe Gopcsa Jakab.

În perioada interbelică viața culturală a comunității armene din România cunoaște un avânt datorită numeroaselor publicații ce apar, a activităților în plan intelectual duse de organizațiile ce s-au format care, deși organizații politice acestea aveau ca scop prezervarea culturii armene și îmbogățirea culturală a armenilor din spațiul românesc, precum și datorită intelectualilor și a oamenilor politici ce își găsesc refugiul în România acelei perioade

În ceea ce privește studiul comunității armene din Principatele Române, putem menționa preocupările istoricului și omului de cultură Nicolae Iorga, care prin numeroasele lucrări ce tratează acest subiect ne oferă o panoramă asupra istoriei, culturii și civilizației armenilor din spațiul arcului extra-carpatic. Dintre textele istoricului se cuvin amintite: cele *Patru conferințe despre Armenia ținute la Teatrul Național din București*, un ciclu de conferințe ce au avut loc la sfârșitul anilor '20 la București și la Paris, tipărite în anul 1929 care oferă un cadru complex de repere istorice și culturale armene. Printre alte studii referitoare la armeni și România se găsesc mai multe scrieri legate de evoluția aceste comunități în secolele XVIII-XIX. Armenii și românii. O mică paralelă istorică (1913), armenia ciliciană, istoria și evoluția comunității armene din România este probabil cea mai elocventă colecție de studii privind relația armenilor cu România și cu spațiul românesc.

Pe lângă cei doi autori amintiți, perioada interbelică cunoaște o creștere substanțială în domeniul studiilor de armenologie. Aici putem menționa studiile lui Hagop Djolian Siruni (1890-1973), cel care dă un impuls studiilor de armenologie, evidențiind și popularizând propriile valori identitare. Siruni a inițiat și a condus timp de trei ani publicația de artă și literatură „*Navasart*” iar apoi, între anii 1932-1944 ziarul „*Araz*” și almanahul cu același nume. În anul 1935 acesta a înființat publicația „*ANF*”, tipărită între anii 1934-1936 trimestrial iar apoi anual. Revista „*ANF*” are un caracter enciclopedic, prezentând toate aspectele vieții armenesti. Totuși cele mai relevante publicații ale lui H. Dj. Siruni sunt volumele: „*Cronica armenilor din România*” (1940), „*Bibliografia studiilor armenesti din România*” (1940), „*Armenii din Transilvania*” (lucrare publicată în 1965 în limba armeană), „*Documente din arhive armenesti pe pământul României*” (1966), care vin în urma unor cercetări și studii aprofundate privind evoluția comunității armenice din România.

De o mare importanță sunt și scrierile lui Vartan Mestugean, figură emblematică a comunității armenice, cu o bogată activitate editorială și implicat activ în activitățile comunității armenice din România. Mestugean este cel care în anul 1924 pune bazele revistei „*Ararat*”, revistă va apărea până în 1942 și care își va reîncepe activitatea începând cu anul 1990 sub egida Uniunii Armenilor din România. În ceea ce privește problematica tratată în această publicație, exista o varietate a rubricilor abordate, care apare și în ediția nouă: sunt rubrici dedicate problemelor cotidiene ale armenilor, articole ce privesc viața culturală a armenilor, știri referitoare la viața armenilor din Armenia sau din diaspora, rubrici dedicate istoriei armenilor, etc. Mestugean a colaborat și cu ziarele „*Nor Arșaluis*”, „*Masis*”, a redactat o perioadă împreună cu preotul Bodurian ziarul „*Paros*”. Printre cele mai valoroase scrieri ale lui Vartan Mestugean în ceea ce privește restituția istorică a armenilor este „*Istoria Armenilor*” apărută în anul 1926 în 2 volume, lucrare ce abordează evoluția comunității din timpurile vechi până la perioada contemporană autorului, făcând o analiză fină a celor întâmplate și prezentând evenimentele din punctul de vedere al contextului intern și internațional, precum și evoluția diasporei armenice de pe teritoriul actual al României.

Referindu-ne la perioada interbelică, este important de menționat faptul că nu doar autori români sau armeni stabiliți în România erau interesați de istoria și evoluția comunității armenice din spațiul românesc. Informații utile ne sunt de asemenea furnizate și de orientalist francez Frédéric Macler venit în România pentru a studia manuscrisele armenesti. În studiul său „*Rapport sur une mission scientifique en Transylvanie (sept – oct 1934)*” și o serie de conferințe ținute sub auspiciile Institutului de Studii Sud-Est Europene din București pe 26 și 30 iunie și pe 3 iulie 1927 și reunite în volumul „*Trois conférences sur l'Arménie faites à la Fondation Carol I, à Bucarest, par Frédéric Macler*”, cercetătorul francez contribuie într-un sens pozitiv la evoluția studiilor de armenologie. În lucrările amintite, Macler ne oferă detalii despre starea diasporei armenice din România din acea perioadă, precum și despre istoria și civilizația armeană, corelată cu evenimentele naționale și internaționale.

De un anume reviriment se bucură istoria armenilor din spațiul românesc în istoriografia post-comunistă, astfel, Judit Pal a elaborat mai multe studii referitoare îndeosebi la rolul armenilor în viața economică a Transilvaniei în ceea ce privește urbanizarea, toate acestea concretizate într-un valoros volum bilingv „*Armeni în Transilvania. Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei. [Armenians in Transylvania. Their contribution to the urbanization and the economic development of the province]*” (2005). Pe lângă aceasta, volumul editat de istoricul clujean Lucian Nastasă Kovacs „*Armenii din nord-vestul Transilvaniei în anii instaurării comunismului (1945-1953). Mărturii documentare*” oferă o incursiune valoroasă în viața culturală, socială și politică a armenilor din nord-vestul Transilvaniei în perioada instaurării și consolidării regimului comunist. Studiul introductiv conține o prezentare densă a istoriei armenilor cu scopul de a face cunoscut trecutul acestei comunități și contextualizarea documentelor folosite pentru analiza evoluțiilor socio-culturale a comunității armenice.

Tot pentru această perioadă, putem aminti preocupările unor autori pentru comunitatea armenilor din Transilvania. Menționăm aici lucrarea lui Szimonjan Anahit, „*A magyarországi ormeny sajto XIX-XX. századi története*” (1996). Studiul lui Kovacs Balint, „*Haukakan spjurk*”. *Diaspora armeană din Bazinul Carpatic în secolele XVII-XIX*, apărut în cartea „*Procese și contexte social-identitare la minoritățile din România*” coordonată de Jakab Albert Zsolt și Peti Lehel prezintă bogate informații în ceea ce privește viața armenilor transilvăneni făcând o analiză a trecutului sociocultural și a mecanismelor identitare. În cadrul acestui studiu, Kovacs Balint evidențiază conștiința identitară a acestui grup care, deși s-a considerat parte din națiunea maghiară, în sens cultural s-a socotit armean. Acest subiect este abordat și de Pozsony Ferenc în lucrarea „*Erdély népei. Szászok, örmények, székely szombatosok, cigányok: egyetemi jegyzet*”. Pozsony Ferenc creionează evoluția structurii etnice și demografice a Transilvaniei, expunând felul în care se manifestă dubla identitate a armenilor după asimilare, din punct de vedere al limbii vorbite și al culturii.

Garda Dezső în cartea sa „*Gyergyói örmények könyve*” (apărută în anul 2007) abordează problematica comunității armenesti din orașul Gheorgheni începând cu sec. al XVII-lea și până în prezent. Întrucât majoritatea scrierilor despre armenii din Transilvania s-au centrat pe istoria comunităților armenesti din Gherla și Dumbrăveni, datele privind trecutul acestui grup etno-cultural din Gheorgheni sunt puțin cunoscute. Lucrarea ne oferă o serie de informații utile cu privire la viața cotidiană a comunității armenice din localitate și a evoluției acesteia din punct de vedere demografic (pe baza registrelor matricole) precum și genealogia unor familii mai importante din comunitate.

O serie de studii despre armenii maghiarizați a fost realizată și de Száva Tibor-Sándor, lucrări de un real ajutor pentru cei interesați de această comunitate etno-culturală din Transilvania. Amintim aici lucrările: „*Szépvízi magyarörmények nyomában*” (2003), „*Magyarörmények az I. Világháborúban*” (2004), „*Erdélyi magyarörmények az első világháborúban*” (2005).

Nu în ultimul rand trebuie menționate lucrările publicate la editura Ararat, editură care prin activitatea sa dorește să întărească cunoștința și identitatea națională a acestui grup etnic. Amintim aici volumul lui Sergiu Selian, „*Schița istorică a comunității armenice din România*” (1995). Acesta este una dintre primele încercări ale comunității armenice, de după perioada comunistă, de a-și prezenta istoria, stăruind asupra valorilor materiale și spirituale oferite de armeni. Lucrările lui Bogdan Căuș, „*Figuri de armeni din România: dicționar*” (1998) și Madeleine Karacașian, „*Cu și despre armeni*” (2001), se evidențiază prin caracterul didactic, prin maniera în care au adus în prim plan figurile unor membrii reprezentativi ai comunității armenice.

De o importanță deosebită în ceea ce privește popularizarea și înțelegerea istoriei armenilor din România sunt și memoriile membrilor comunități, care prin această muncă intelectuală doresc să lase posterității memoria evenimentelor care le-au marcat viața. Amintim aici volumul de memorii ale lui Levon Harutiunian, „*Siberia dus-întors*” apărută în 2014 la editura Meteor. Această carte-document prezintă memoriile lui Levon Harutiunian, unul dintre ultimii supraviețuitori dintre armenii deportați în Siberia. Paginile lucrării reprezintă o mărturie ce poate fi generalizată pentru întreaga comunitate armeană din România despre viața lor în perioada comunistă și în lagărele sovietice, și nu doar. Prima parte a cărții este o valoroasă sursă de informații despre viața unor personalități ale acestui grup etnic în perioada interbelică.

Concluzie

Buna înțelegere a complexității istorice necesită luarea în considerare a istoriei culturale și literare precum și a dinamicii interculturale și abordarea diferitelor teme ținând cont de producțiile culturale ale diverselor grupuri etnice minoritare și de literatura de specialitate ce tratează aceste comunități. Producția literară și cea de specialitate privind o comunitate este nu numai reflecția valorii spirituale și identitare, ci și o recunoaștere a statutului socio-economic în cadrul unui spațiu multicultural și multiethnic. Acest statut aparte este observabil și în cazul comunității armenice din România unde, în ciuda numărului mic, comunitatea armeană și-a lăsat amprenta asupra evoluției zonelor în care s-a stabilit.

Bibliografie

- ARACHELIAN, VARTAN, *Munca unui savant armean în România: Hagop Djololian Siruni*, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2008.
- Arhivele Naționale București, *Organizația „Frontul Armeniei”*, Fondul 43.
- CĂUȘ, Bogdan, *Figuri de armeni din România: dicționar*, București, Editura Ararat, 1997.
- GARDA, Dezső, *Gyergyói örmények könyve*, Budapesta, [Hadimúzeum Alapítvány](#), 2007.
- HARUTIUNIAN, Levon, *Siberia dus-întors*, București, Editura Meteor Press, 2014.
- IORGA, Nicolae, *Patru conferinți despre Armenia ținute la Teatrul Național din București*, București 1929.
- IORGA, Nicolae, *Scrieri istorice despre armeni*, București, Editura Ararat, 1999.
- JAKAB, Albert Zsolt, *Procese și context social-identitare la minoritățile din România*, Cluj-Napoca, Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale: Kriterion, 2009.
- KARACAȘIAN, Madeleine, *Cu și despre armeni*, București, Editura Ararat, 2001.
- MACLER, Frédéric, *Rapport sur une mission scientifique en Transylvanie (septembre-octobre 1934)*, *Manuscrits arméniens de Transylvanie*, Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1935.
- MACLER, Frédéric, *Rapport sur une mission scientifique en Roumanie (juin-août 1927)*, „*Revue des Études Arméniennes*”, tome X, Fascicule 1, Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1930.
- MESTUGEAN, Vartan, *Istoria armenilor*, București, Institutul de Arte Grafice, 1923.
- NASTASĂ, Lucian, *Armenii din Nord-Vestul Transilvaniei în anii instaurării comunismului (1945-1953). Mărturii documentare*, Cluj Napoca, Centru de resurse pentru diversitate etnoculturală, 2008.
- PÁL, Judit, *Armeni în Transilvania. Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei. Armenians in Transylvania. Their contribution to the urbanization and the economic development of the province*, Cluj, Centrul pentru Studii Transilvane, 2005.
- POZSONY, Ferenc, *Erdély népei. Szászok, örmények, székely szombatosok, cigányok: egyetemi jegyzet*, Cluj-Napoca, [BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék : Kriza János Néprajzi Társaság](#), 2009.
- SELIAN, Sergiu, *Schiță istorică a comunității armene din România*, București, Editura Ararat, 1999.
- SIRUNI, Hagop Dj, *Armenii în viața economică a Țărilor Române*, București, Institutul de Studii și Cercetări Balcanice, Seria Istorică, 1944.
- SZÁVA, Tibor-Sándor, *Szépvízi magyarörmények nyomában*, Bécs, 2003.
- SZÁVA, Tibor-Sándor, *Magyarörmények az I. Világháborúban*, [Budaörs](#), Editura [MÖK](#), 2004.
- SZIMONJAN, [Anahit](#), [A magyarországi ormeny sajto XIX-XX. századi tortenete](#), Budapesta, [Országos Ormeny Onkormanyzat](#), 1996.
- SZONGOTT, Kristof, *Orașul liber regal gherla, Volumul I. Generalități*, Editura Ararat, 2014.
- SZONGOTT, Kristof, *Etnografia armenilor din Ungaria*, București, Edit. Ararat, 2013.

